

© **Большакова О. В.**

(особливості сприйняття, осмислення, запам'ятовування й відтворення інформації), психологічну сутність процесу формування професійних компетентностей і аналіз основних теоретичних концепцій навчання. По-друге, узагальнення й систематизація зарубіжного й вітчизняного досвіду навчання й виховання особистості підтверджує необхідність гуманізації й гуманітаризації професійної освіти як передумови розумної діяльності людини, спрямовану на збереження найбільшої цінності – життя.

Перспективи подальших розвідок

Нині не викликає сумнівів думка про те, що трансформаційні процеси та сучасний рівень освіти в Україні потребують оновлених підходів до навчання й виховання, здатних виробити у молодого покоління науково-філософське розуміння світу, необхідне для вирішення глобальних проблем, які все більше загрожують знищенню людства, що й становить перспективи подальших досліджень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В.П. Освіта в умовах глобалізаційних викликів / В. Андрущенко, В. Лутай // Наукові записки АН ВШ України. – Випуск 6. – К.: 2004. – с. 59-72.
2. Клепко С.Ф. Філософія освіти в європейському контексті: Монографія / С. Клепко. – Полтава: ПОІШПО, 2006. – 328 с.
3. Запесоцкий А. С. Образование: философия, культурология, политика / А. С. Запесоцкий. – М.: Наука, 2002. – 456 с.
4. Кримський А. Ю. Російсько-український словник правничої мови / Кримський А. Ю.; [за ред. К. Церкевича і В. Павловського]. – Нью-Йорк, 1984. – С.94. – (2-е доп. вид.).
5. Костриця Н. Гуманітаризація аграрної освіти в контексті освітніх змін / Наталія Костриця. – Вісник Львівського у-ту «Педагогічні науки». – Випуск 25: Ч. 1. – Львів, 2009. – С. 256-262.
6. Причепій Є.М. Філософія: Підручник / Є.М. Причепій, А.М. Черній, Л.А. Чекаль. – К.: Академвидав, 2008. – 592 с.
7. Холодний В.И. Проблема соборной феноменологии / В. И. Холодный – М.: Коффи, 1994. – 115 с.
8. Філософія освіти: навчальний посібник / [за заг. ред. В.Андрущенка]. – К.: Вид-во НПУ імені Н.П.Драгоманова, 2009. – 328 с.
9. Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И.И.Ильсова, В.Я.Ляудис. – М.: Издательство МГУ, 1981. – 304 с.
10. Rogers C. R. Empatic: an unappreciated way of being // The Counseling Psychologist. – 1975. – V. 5. – N 2. – P. 2-10.

Большакова Ольга Віталіївна – здобувач кафедри філософії та соціології Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського».

УДК: 1+351.858+34+316.64

ЄДНІСТЬ СВІДОМОСТІ ТА ПРАВОСВІДОМОСТІ: СОЦІАЛЬНО-ФІЛОСОФСЬКИЙ КОНТЕКСТ

Досліджується правова свідомість як форма суспільної свідомості, методологічні можливості правової свідомості у соціально-філософському пізнанні, рівні правової свідомості та її роль у суспільному пізнанні.

Ключові слова: *суспільна свідомість, правова свідомість, право, рівні правосвідомості.*

ЕДИНСТВО СОЗНАНИЯ И ПРАВОСОЗНАНИЯ: СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЙ КОНТЕКСТ

Исследуется правовое сознание как форма общественного сознания, методологические возможности правового сознания в социально-философском познании, уровни правового сознания и его роль в общественном познании.

Ключевые слова: общественное сознание, правовое сознание, право, уровни правового сознания.

CONNECTION OF CONSCIOUSNESS AND LEGAL CONSCIOUSNESS: SOCIO-PHILOSOPHICAL CONTEXT

Legal consciousness as a form of public consciousness, methodological opportunities of legal consciousness in socio-philosophical cognition, levels of legal consciousness and its role in public cognition are investigated.

Keywords: legal consciousness, public consciousness, law, levels of legal consciousness.

Актуальність. Досліджуючи всі форми та рівні існування і розвитку права у суспільстві, наука соціальної філософії з необхідністю не лише звертається до таких важливих проблем, як визначення сутності і форм свідомості, аналіз впливу на суспільні відносини, характеристика взаємозв'язків форм свідомості, а й досліджує, як зазначає В. Сафронов, сприйняття та оцінку права в індивідуальній і колективній свідомості [13, с. 7-8]. У результаті чого постає питання щодо усвідомлення суб'єктами різноманітних правових відносин правової дійсності і розвитку правової культури. Перший з цих аспектів безпосередньо пов'язаний із правовою свідомістю, виявленням її ролі та значення, а також із обґрунтуванням способів її розвитку з метою формування сучасної толерантної правової свідомості, в якій домінують універсальні гуманістичні і демократичні правові цінності і принципи. З огляду на це всебічне вивчення поняття правової свідомості та її єдності зі свідомістю набуває особливого значення як важливий напрям сучасних не тільки теоретико-правових, а й соціально-філософських наукових досліджень.

Обґрунтовуючи актуальність соціально-філософської розробки зазначеної проблематики, необхідно зазначити, що розбудова цілісної наукової теорії, яка б відображала розвиток права у сучасному суспільстві, не може обмежуватись суто нормативними аспектами аналізу об'єктивного права. Свого часу на цей аспект розвитку правової науки вказав К. Бельський, який розробив модель розвитку правової свідомості як елемента правової реальності [1, с. 22]. Це пояснюється не тільки тим, що саме поняття права є значно більш широким, ніж сукупність позитивних правових норм, а й тим, що правове життя суспільства охоплює ще й суб'єктивну сферу, де відбувається осмислення права, його оцінка і пізнання. Більше того, намагання розірвати взаємозв'язок між цими двома сферами призводить до спотвореного тлумачення права і його ролі у процесі цивілізаційного розвитку. З цієї причини особливої теоретичної актуальності набуває проблема чіткого визначення тих базових наукових понять і категорій, які відображають суб'єктивні елементи у сприйнятті права і дозволяють вписати правову культуру в загальну систему культурного розвитку людини і суспільства.

Ступінь розробки. Сучасний стан дослідження проблем правосвідомості ознаменувався здоланнями таких видатних вчених як: Ю.М. Дмитрієнко, С.І. Максимов, В.С. Олейніков, А.М. Скарга, В.І. Тимошенко, В.А. Трофименко, М.М. Цимбалюк, В.Ю. Швачка та багато інших. Проте, хоча й вживаються певні спроби соціально-філософського осмислення проблем єдності свідомості та правосвідомості на рівні загальної теорії права та галузевих юридичних наук (філософії права), за сучасних умов, через свою нетрадиційність та специфічну спрямованість проблема правосвідомості залишається відносно новою та нерозробленою темою

Мета та завдання. Отже, ставлячи на меті дослідити правову свідомість у її єдності з суспільною свідомістю, необхідно вирішити такі конкретні дослідницькі завдання: а) охарактеризувати головні методологічні способи визначення поняття правової свідомості і надати їх критичний аналіз; б) дати авторську дифініцію поняття правосвідомості; в) дослідити співвідношення та єдність свідомості та правосвідомості; г) визначити рівні та роль правової свідомості як форми суспільної свідомості.

Виклад основного матеріалу. Загальноісторичну сутність свідомості розкриває філософія, яку Гегель у „Філософії права” визначив як „час, осягнутий у мислі”[4, с. 55]. Даючи простір свободі мислення, свободі слова, вона розкриває кожній людині право на творчість, суб'єктами-деміургами якої вони і виступають. Якщо в релігії лише Бог є деміургом дійсності, якою є дух монізму, підтверджений тим, що він творить боголюдину єдиносутнісною і однорідною з собою, а звичайних людей залежними від своєї волі і розуму, то філософія виходить з індивідуалізованого духу

суб'єктності як життєтворчого. Мислитель-гуманіст Л.Фейербах проголошував: „Кожна нова людина є новий талант людства. Кількість сил і властивостей людства дорівнює кількості людей. Кожна людина володіє силою, притаманною всім, але вона визначається й складається в ній таким чином, що здається особливою, новою силою. Таємниця невичерпного джерела божественних властивостей є ніщо інше, як таємниця людської, безкінечно різноманітної, безкінечно визначуваної і саме через це чуттєвої сутності”[15, с. 53].

Суспільна свідомість є однією з найважливіших тем і проблем соціальної філософії. Це обумовлено, по-перше, тим, що суспільна свідомість разом з суспільним буттям виступає як основна, найбільш містка категорія соціальної філософії, і, по-друге, тим, що її значення з розвитком суспільства неухильно зростає.

Категорія «суспільна свідомість» охоплює усю сферу духовного життя суспільства, включає знання і погляди, спільні для усіх членів суспільства або соціальної групи. Залежно від того, які сторони, моменти суспільного буття людей відбиваються в їх свідомості, який характер цього відображення, суспільна свідомість поділяється на окремі специфічні форми. Зазначимо, що кожна форма свідомості виконує свою суспільну функцію.

У ході історії у рамках суспільної свідомості виникли і отримали розвиток низка її форм: мораль, релігія, філософія, мистецтво, політична свідомість і правова свідомість. Кожна з цих форм має свою специфіку і виконує особливу роль в суспільному житті. Разом із цим усі вони, як і суспільна свідомість в цілому, мають ряд загальних характерних рис. Одна з них, особливо важлива, полягає в тому, що суспільна свідомість визначається у результаті суспільного буття. Зазначимо, слово «визначається» має в даному випадку два значення. По-перше, воно виражає відношення причини до слідства. По-друге, воно означає також і відображення суспільного буття в суспільній свідомості, ідеальне відтворення першого в другому, яке може бути дуже різним і тільки у кращому разі приблизно вірним.

Досліджуючи проблему визначення поняття правової свідомості, необхідно наголосити на тому, що історично це питання досліджувалося не тільки на рівні науки теорії держави і права, а й, як зазначає В. Олейников, з позицій філософії права [9, с. 20-22]. І це не випадково, адже саме в процесі аналізу феномена правової свідомості можна виявити специфіку взаємодії права і моралі, а також розмежувати такі форми свідомості, як правова і моральна. У результаті чого поняття правової свідомості можна аналізувати у двох найбільш загальних контекстах: а) у контексті її зв'язку з правовим життям суспільства, функціонування і розвитку права як універсального регулятора суспільних відносин; б) у контексті виявлення спільностей і розбіжностей між правом і мораллю. Зважаючи на те, що предметом соціально-філософського інтересу виступає насамперед перший із зазначених аспектів, доцільно сконцентрувати увагу саме на ньому [2, с. 28-29].

Отже, правова свідомість вивчається у рамках різних наукових дисциплін, відповідно в різних, ракурсах, під різними точками зору. Правознавці досліджують його переважно як сукупність уявлень, що мотивують правомірну (або протиправну) поведінку, як систему поглядів, що служать джерелом для законотворчого процесу, включених в діяльність по реалізації законодавства, застосуванню і дотриманню норм права. Психологи убачають в правосвідомості особливе формоутворення психіки, зміст якого відбиває сприйманий людьми світ права і регулює їх вчинки в ньому. Культурологів правова свідомість цікавить в якості одного з помітних і виразних проявів соціальної культури суспільства. Зрозуміло, що кожна з наукових дисциплін, що обирають правосвідомість об'єктом своєї уваги, розробляє відповідний круг проблем, використовуючи належні її теоретичному профілю прийоми і засоби дослідження правосвідомості, методи її аналізу і пояснення.

Соціально-філософський підхід до правосвідомості, у рамках якої вона трактується як певна форма суспільної свідомості, має свою специфіку. Він припускає, зрозуміло, використання результатів і спеціальних наукових досліджень. Проте тут на перше місце стають питання, які в принципі знаходяться поза компетенцією спеціальних дисциплін. Вони стосуються співвідношення суспільного буття і правосвідомості, обставин виробництва правосвідомості, її смислового ядра, структури і рівнів, її зв'язків з іншими формами суспільної свідомості, шляхів впливу на суспільну практику. Це коло питань і належить тут розглянути.

У філософській та юридичній літературі існує ціла низка визначень поняття правової свідомості.

З одного боку, під правосвідомістю, на думку Н. М. Пархоменко, розуміють сукупність ідей, уявлень, почуттів, що відображають ставлення суспільства до права, його структури, механізму правого регулювання суспільних відносин. З іншого боку, правосвідомість можна розглядати як спосіб впливу права через свідомість окремих індивідів на закріплення навичок їх правової позитивної поведінки [14, с. 554].

Як правило, правова свідомість визначається як система правових уявлень, почуттів, переконань, емоцій, ідей, поглядів, оцінок та інших проявів, що виражають суб'єктивне ставлення особи, соціальної групи, суспільства загалом як до особи, діючого права, існуючої юридичної практики, правового статусу особи, інших правових явищ, так і до бажаного права та інших бажаних правових змін. Схоже визначення наводить і вітчизняний правник І. Голосніченко, який розглядає правосвідомість як сукупність уявлень, поглядів, переконань, оцінок, настроїв і емоцій ставлення людей до права та державно-правових явищ [5, с. 24].

Значення наведеного визначення полягає не лише у повному обсязі елементів системи відображення правової дійсності, а й у динамічному підході до визначення проблеми правової свідомості. Правова свідомість не тільки відображається у правових категоріях, концепціях, теоріях, почуттях, поглядах людей про правову дійсність, а й спрямовує суб'єкта права на певні зміни в правовому середовищі, прогнозує і моделює їх.

Проте, для відповіді на питання про суть правосвідомості недостатньо привести ту або іншу його дефініцію. У більшості з них, як видно з вищесказаного, акцент робиться на певного роду знанні, тобто правосвідомість розкривається як "сукупність поглядів, ідей, що виражають відношення людей, соціальних груп, класів до права, законності, правосуддя, їх уявлення про те, що є правомірним або неправомірним" [16, с.502]. У таких визначеннях дається в цілому вірне уявлення про правосвідомість. Проте, на думку С.І. Максимова, це представлення, по-перше, лише попереднє і неповне, бо не може такий складний феномен, як правосвідомість, розкриватися шляхом дефініцій, по-друге, воно не сприймає найголовнішого в правосвідомості. На думку С.І. Максимова [11, с. 149] правосвідомість виступає найважливішим елементом правової реальності, суб'єктивною основою права і умовою його існування. Як необхідний елемент генезису, функціонування і розвитку права, вона є присутньою в процесах правотворчості, застосування і дотримання права. Можна сказати, що правосвідомість є безпосереднім джерелом правопорядку і усіх правових явищ, чинником, що підтримує життя права, без якого це життя було б неможливим [7, с. 247]. Тому правосвідомість в першу чергу виступає предметом філософського осмислення права, а філософія права в одному зі своїх вимірів є вченням про правосвідомість [8, с. 78].

«Абсолютно ясно, - пише Э.Ю. Соловйов, - що правосвідомість - це не просто відображення в індивідуальній свідомості духу і характеру вже чинних в суспільстві законів. У правосвідомості «активний темперамент», і всього адекватніше воно виявляє себе саме тоді, коли критикує і коригує чинні закони з позицій ідеальної справедливості, яка набула непорушного значення для досить великої маси людей» [13, с. 189].

Призначення, місце та роль правосвідомості в правовій сфері суспільного життя визначаються тим, що будь-яка правова дійсність неможлива без усвідомлення її суб'єктами своїх діянь. Це стосується всіх видів право-творчої, правозастосовної та правоохоронної діяльності.

Правова свідомість як компонент нової правової культури особи, в сучасних умовах розвитку українського суспільства, характеризується, насамперед, новим правовим мисленням, значним практичним інтересом до права і правових інститутів, зміною ставлення до права як механізму безконфліктної реалізації своїх інтересів, право набуває конкретних рис і значення для кожного.

В той же час сучасна соціокультурна ситуація в Україні така, що ці процеси не підкріплені правовою традицією, як у масовій, так і в індивідуальній правосвідомості право не є безсумнівною цінністю. З оновленням законодавства і накопиченням відповідної правозастосовної практики все очевиднішим стає розрив між новим демократичним законодавством та низьким рівнем правосвідомості [3, с. 146].

Розглядаючи правосвідомість як засіб, за допомогою якого здійснюється взаємодія людини із законом, правом, а через них - з економічною, політичною ситуацією, оточуючим середовищем, умовами життя, побутом тощо, В. В. Головченко зазначає, що її формування здійснюється не лише (а, можливо, і не стільки) нормативно-правовими актами, не так під впливом суто правової практики, як

завдяки дії нових тенденції у сфері економіки, політики, моралі. Саме ці тенденції є тією рушійною силою, що спонукає людину до нового правового мислення [6, с. 26]. Суттєвого значення в даному випадку набуває суб'єктивно-психічне середовище, що відбиває ставлення людей до права, а квінтенцією правосвідомості є усвідомлення людьми цінності права і водночас уявлення про чинне позитивне право, про те, наскільки воно відповідає вимогам розуму і справедливості, правовим цінностям та ідеалам.

Правова свідомість як форма суспільної свідомості і підкоряється її загальним закономірностям формування та функціонування. У той же час правосвідомість має свою специфіку, що відрізняє її від інших форм свідомості та проявляється у предметі відображення, а також в особливих її поняттях та категоріях, до яких відносять категорії юридичних прав і обов'язків, «правомірність», «протиправність», «правовідносини», «дієздатність», а також «законність» та ін. На основі цих категорій правосвідомість відображає оцінку поведінки суб'єктів права як правомірну чи неправомірну. Саме встановлення і зміцнення законності є одним із проявів правосвідомості. Предметом її відображення є право і правове регулювання загалом, а також суспільні відносини, що врегульовані правом, або ті, що потребують правового регулювання.

Правосвідомість, на думку І.О. Ільїна, це фундамент, який потрібно будувати та зміцнювати. Багато проблем, що розглядаються в концепції мислителя, можна вирішити, використовуючи аксіоматичні корені правосвідомості. Для нього очевидна залежність багатьох явищ від правосвідомості і багато питань, пов'язаних з правом та державою можна „розв'язати тільки як питання правосвідомості” [8, с. 71]. Концептуально підхід І.О. Ільїна виражений у тому, що правосвідомість це сукупність поглядів на право, на державу, на всю організацію суспільного життя.

Практично усі вчені відзначають, що поняття «правосвідомість» відображає взаємозв'язок права зі свідомістю: якщо право є об'єктивною реальністю, то правосвідомість — це суб'єктивна реакція людей на право, тобто право у тому вигляді, у якому воно існує в свідомості суспільства. Ставлення до права може бути позитивним (розуміння цінності права) або негативним (заперечення соціальної значущості права), раціональним (інтелектуальне сприйняття права) та емоційним (сприйняття права на рівні почуттів, настрою) тощо, при цьому певне ставлення до права і правових явищ може бути як з однієї людини, так і у групи людей чи суспільства в цілому. У юридичній літературі за суб'єктами (носіями) правосвідомість поділяють на такі зиди: 1) індивідуальну правосвідомість — сукупність правових поглядів, почуттів, настроїв і переконань конкретного індивіда. Вона формується під впливом індивідуальних обставин життя, зовнішнього середовища і залежить від рівня правової освіти індивіда; 2) групову правосвідомість, яка відображає ставлення до права, його оцінку з боку соціальних груп (соціальних спільнот, професійних, територіальних, неформальних груп). На процес її формування впливає спільність інтересів, традицій, умов життя, а також авторитет лідера групи; 3) суспільну правосвідомість, яка виражає ставлення до права всього суспільства. Вона властива великим соціальним спільнотам (населенню країни, окремого регіону, певному етносу). Суспільна правосвідомість містить найбільш поширені й узагальнені оцінки права та правової реальності [10, с. 355].

Як і всяка інша форма суспільної свідомості правосвідомість включає соціально-психологічну і теоретико-ідеологічну сторони, рівні.

На соціально-психологічному рівні правосвідомість виступає як сукупність почуттів, навичок, звичок і уявлень, що дозволяють людині орієнтуватися в правових нормах і відповідно регулювати свої відносини з іншими фізичними і юридичними особами, державою і його інститутами, виражати почуття схвалення або засудження існуючих юридичних норм, правових відносин і установ.

Інший рівень правової свідомості, правова ідеологія виступає як теоретичне знання, яке виражає правові погляди і інтереси великих соціальних груп, прибічників або супротивників існуючої держави. Правова свідомість - одна з різновидів суспільної свідомості в цілому - виступає як вторинна суспільна освіта, як відображення об'єктивних потреб розвитку суспільного буття. У цьому полягає найважливіша методологічна передумова аналізу будь-яких аспектів правової свідомості.

Висновки. Таким чином, дати визначення правосвідомості дуже складно. Адже у кожній людині, де б він не жив, є різні уявлення про право, законність, правосуддя, злочини тощо, кожен по-різному ставиться до діючих в державі законів, схвалює або засуджує їх. І якщо людина ніколи не чула самого слова «правосвідомість», вона все ж у нього є, оскільки у нього в якійсь мірі є знання

щодо правових явищ суспільства. Але правосвідомість існує не лише в індивідуальній свідомості. Вона існує також в різних правових теоріях, а також в філософії, політиці, історії, етиці.

Отже, за результатом дослідження єдності свідомості та правосвідомості спробуємо дати авторську дефініцію правосвідомості. Правова свідомість – це форма суспільної свідомості, нормативне мислення, яке виступає як сукупність правових поглядів, ідей, переконань, стосовно правомірності або неправомірності вчинків людей, їх прав і обов'язків, справедливості або несправедливості тих або інших законів, правових норм, їх актуальності або непотрібності, застаріванню тощо. Правосвідомість, на нашу думку, - це конкретне, історично і соціально обумовлене уявлення про належне, законне і справедливе.

Правова свідомість як відображення суспільного буття, з точки зору гносеологічної, може бути охарактеризоване, передусім, як своєрідна форма людського знання, що містить в собі певний рівень інформації про об'єктивні зв'язки і відносини, що складаються у соціальному світі. Іншою важливою стороною правової свідомості є пізнання, що виражається в тенденції відображати не лише вже відомі сторони соціального (правового) об'єкту, але також і нові зв'язки і відносини, закладені в ньому. Правова свідомість належить до одного з найактивніше діючих різновидів суспільної свідомості, бо в ній соціально-практична сторона переважає над пізнавальною і оцінною функціями.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бельский К. Т. Формирование и развитие социалистического правосознания / К. Т. Бельский. — М. : Высшая школа, 1982. — 336 с.
2. Волковицька Н. Поняття правової свідомості та її структури: теоретичні і методологічні проблеми дослідження // Юридична Україна . — 2010 . — № 2. — С. 26—31.
3. Вступ до теорії правових систем / НАМ України; Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького / О. В. Зайчук (заг. ред.), Н. М. Оніщенко (заг. ред.). — К.: Юридична думка, 2006. — 565 с.
4. Гегель Г.Ф.В. Философия права. — М.: Мысль, 1990. — 524 с.
5. Голосніченко І. Правосвідомість і правова культура у розбудові Української держави // Право України. — 2005. — № 4. — С. 22—29.
6. Деякі тенденції розвитку масової правосвідомості / В. В. Головченко // Правова держава, 1994. — Вип. 5. — С. 73—79.
7. Ильин И.А. О правосознании // Ильин И.А. Путь к очевидности. М.: Республика, 1993. — 431 с.
8. Ильин И.А. О сущности правосознания // Соч. в 2-х т. Т.1. М.: Медиум, 1993. - 510 с.
9. Олейников В. С. Философия права и правосознания : Монография / В. С. Олейников. — СПб. : НОУ СЮА, 2009. — 280 с.
10. Крестовська Н. М. Теорія держави і права: Елементарний курс / Н. М. Крестовська, Л. Г. Матвеева. — Х. : Одіссей, 2007. — 432 с.
11. Максимов С.И. Правосознание: философско-правовое осмысление // Проблемы законности . — 2002 . — Вып. 52. — С.148—155
12. Сафронов В. В. Правосознание гражданина : Монография / В. В. Сафронов. — Красноярск : Сибирский ин-т бизнеса, управления и психологии, 2008. — 315 с.
13. Соловьев Э.Ю. И. Кант: взаимодополнительность морали и права. — М.: Наука, 1992. — 212 с.
14. Теорія держави і права. Академічний курс: Підруч. для студ. юрид. спеціальностей вищих навчальних закладів / МОНУ; За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко; Авт.: О. В. Зайчук, А. П. Заєць, О. Л. Копиленко, Н. М. Оніщенко та ін. — Київ: Юрінком Інтер, 2006. — 640 с.
15. Фейербах Л. История философии Нового времени от Бэкона Веруламского до Бенедикта Спинозы // Фейербах Л. История философии: В 3-х т. — М.: Мысль, 1974. — Т. 1. — 625 с.
16. Философский энциклопедический словарь / Редкол. С.С. Аверинцев и др. — 2-е изд. — М.: Сов. энцикл., 1989. — 815 с.